

STUDIE

Revolúcia majetková a vlastnícka 1938–1948 (Rozklad vlastníckych práv na Slovensku a v ČSR – celkový vývoj)

ĽUDOVÍT HALLON

The Revolution in property and ownership 1938–1948: The disintegration of property rights in Slovakia and Czechoslovakia: an Overall Perspective

The common denominator of the development of the economy and property relations in the territory of Slovakia and the former Czechoslovakia in the years 1938–1948 was the process of disruption and subsequent dissolution of private property and property rights of individual population groups against the background of the genesis of two totalitarian regimes, which gradually shaped and promoted the idea of a revolutionary change of ownership. At the same time, this process was implemented in connection with international state law, national-political, economic-political, military-political and social developments. He followed up on the state's interventions in property rights in the conditions of interwar Czechoslovakia, especially the land reform. However, a characteristic phenomenon after 1938 was the radicalization of programs to change ownership relations, the premise of which was the radicalization of the political systems of the time. The changes in ownership gradually took the form of the Arization of Jewish property, the confiscation of the property of persons and entire national groups actually or allegedly collaborating with the wartime totalitarian regime and Nazi Germany, further the form of nationalization of the corporate sphere and the form of radical land reform.

Keywords: Revolution, Slovakia, Czechoslovakia, ownership, rights

Úvod

Spoločným menovateľom vývoja hospodárstva a vlastníckych vzťahov na území Slovenska a bývalého Československa v rokoch 1938–1948 bol proces narušenia a následného rozkladu súkromno-vlastníckych a majetkových práv jednotlivých skupín obyvateľstva na pozadí genézy dvoch totalitných režimov, ktoré postupne formovali a presadzovali ideu revolučnej zmeny vlastníctva. Tento proces sa zároveň realizoval v súvislosti s medzinárodným štátoprávnym, národno-politickým, hospodársko-politickým, vojensko-politickým a sociálnym vývojom. Nadviazal na zásahy štátu do majetkových práv v podmienkach medzivojnového Československa, najmä na pozemkovú reformu. Charakteristickým fenoménom po roku 1938 sa však stala radikalizácia programov zmeny vlastníckych vzťahov, ktorej predpokladom bola radikalizácia dobových politických systémov. Zmeny vlastníctva postupne nadobudli formu arizácie židovského majetku, konfiškácie majetku osôb a celých národnostných skupín skutočne alebo údajne kolaborujúcich s vojnovým totalitným režimom a s nacistickým Nemeckom, ďalej formu znárodnenia, čiže poštátneia, podnikovej sféry a formu radikálnej pozemkovej reformy.

Proces arizácie na Slovensku 1938–1945

V podmienkach Slovenska prišla ako prvá v sledovanom období s programom čiastočných zmien vlastníckych vzťahov autonómna vláda Slovenskej krajiny na prelome rokov 1938–1939 a následne v podstatne radikálnejšej forme vládny režim Slovenskej republiky z rokov 1939–1945, ktorý sa postupne menil z autoritatívneho na totalitný. Pôvodný program zmien vlastníctva v réžii štátostraný sformovanej v období autonómie Slovenska vychádzal z dlhodobých hospodárskych požiadaviek HSLS, ale aj hospodárskych predstaviteľov iných politických smerov. Obsahom týchto požiadaviek bol prechod inonárodného, predovšetkým českého a židovského, kapitálu do slovenských rúk a dokončenie medzivojnovnej pozemkovej reformy, ktorá zastala na polceste a priniesla viaceré údajných nepravosti, ako pridelovanie zostatkových statkov exponentom vládneho režimu. Uvedené požiadavky spočiatku ostávali v hospodárskej rovine alebo presnejšie v rovine hospodárskeho nacionalizmu a mali sa realizovať hospodárskymi nástrojmi. Po vzniku samostatného Slovenského štátu však postupne získali ideologický rozmer a mali sa realizovať radikálnymi revolučnými prostriedkami. Hlavným katalyzátorom prechodu sledovaných požiadaviek zmeny vlastníctva z hospodárskej do ideologickej roviny bol antisemitizmus.

Jeho prejavom v hospodárskej sfére počas autonómie a v prvom období existencie Slovenského štátu bol programový cieľ obmedziť vplyv židovského kapitálu v hospodárstve na úroveň zodpovedajúcu podielu židovskej komunity na počte obyvateľov, čo predstavovalo 4 %. Väčšina slovenských národohospodárov však ešte v sledovanom období zdôrazňovala potrebu aspoň dočasnej spolupráce so židovským podnikovým kapitálom, aby nenastali disproporcie vo vývoji hospodárstva.¹

- 1 Téma arizácie a všeobecne holokaustu židovského obyvateľstva bola vládne režimu pred rokom 1989 nepohodlná, preto sa aj otázky arizačného procesu objavovali v slovenskej historiografii len okrajovo, najmä ako vedľajšia problematika v rámci syntéz alebo väčších monografií. Spomenúť možno napríklad práce hospodárskych historikov L. Liptáka, J. Faltusa a V. Prúchu: LIPTÁK, Lubomír: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom*. Bratislava 1960; FALTUS, Jozef – PRŮCHA, Václav: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Bratislava 1969. Po roku 1990 sa výskum arizácie rozvinul samostatne aj v rámci problematiky holokaustu rôznymi smermi na poli viacerých oblastí slovenskej historiografie v prácach staršej, strednej a najmladšej generácie historikov. Nestorom témy holokaustu a v rámci nej arizácie bol predstaviteľ staršej generácie I. Kamenec, ktorý až po roku 1990 mohol vydať svoju dlho pripravovanú monografiu ku skúmaným otázkam: KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991. Z produkcie staršej generácie treba ešte spomenúť práce K. Zavackej o protizidovskej legislatíve, L. Lipschera o celkovom postavení Židov alebo S. Cambela o arizácii židovskej pôdy, napríklad: ZAVACKÁ, Katarína: *Protizidovské zákonodarstvo slovenského štátu*. In: TÓTH, Dezider: *Tragédia slovenských židov*. Banská Bystrica 1992; ZAVACKÁ, Katarína: *Právne prostriedky zásahov proti židovskej komunite v priebehu autonómie Slovenska*. In: *Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku*. Ed. Nižňanský, Eduard. Bratislava 2000, s. 137–142; LIPSCHER, Ladislav: *Židia v slovenskom štáte 1939–1945*. Bratislava 1992; CAMBEL, Samuel: *Slovenská dedina 1938–1944*. Bratislava 1996. Čelným odborníkom na holokaust zo strednej generácie historikov sa na niekoľko desaťročí stal E. Nižňanský, ktorý hodnotil arizačný proces z rôznych uhlov pohľadu v početných monografiách a zbierkach dokumentov, napríklad: NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov 1999; NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie (6. 10. 1938–14. 3. 1939) – Dokumenty*. Bratislava 2001; NIŽŇANSKÝ, Eduard – KAMENEC, Ivan: *Holokaust na Slovensku, 2. Prezident, vláda, Snem SR, Štátna rada o židovskej otázke (1939–1945)*. Zvolen; Bratislava 2003 alebo najnovšie v zbierke dokumentov, kde sumarizuje aj produkciu k téme arizácie: NIŽŇANSKÝ, Eduard – PSICOVÁ, Katarína: *Antisemitizmus a holokaust na Slovensku v dokumentoch nemeckej proveniencie 1938–1945*. Banská Bystrica 2021. Strednú generáciu historikov ďalej zastupujú práce K. Hradskej, ktorá arizáciu hodnotí v rôznych širších súvislostiach, práce L. Hallona o celkovom vývoji arizácie, vyvlastnení židovských hodnôt alebo spolu s ďalšími odborníkmi o riadení arizácie inštitúciou Ústredný hospodársky úrad, ako aj produkcia ďalších autorov. Konkrétne pozri napríklad: HRADSKÁ, Katarína: *Prípád Wisliceny. Nacistický poradcovia a židovská otázka na Slovensku*. Bratislava 1999; HRADSKÁ, Katarína (ed.): *Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov*. Dokumenty. Zvolen 2009; HALLON, Ľudovít: *Arizácia na Slovensku 1939–1945*. In: *Acta Oeconomica Pragensia*, 2007, roč. 15, č. 7, s. 148–161; HALLON, Ľudovít: *Úloha komerčných bánk*

Vládne hospodárske kruhy autonómneho Slovenska vytýčili ideový plán postupnej etapovitej eliminácie vplyvu židovského kapitálu na Slovensku tzv. evolučnou cestou. Pre najbližšie obdobie sa počítalo s dosadzovaním vládnych

v arizácii Slovenska 1939–1945. In: *Historický časopis*, 2006, roč. 54, č. 4, s. 591–606; HAL-LON, Ludovít – HLAIVINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard: Pozícia Ústredného hospodárskeho úradu v politickom, hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska v rokoch 1940–1942. In: *Arizácie*. Eds. Nižňanský, Eduard – Hlavinka, Ján. Bratislava 2010, s. 11–65. V generácii nastupujúcej po roku 2000 zaujali kľúčové miesto vo výskume holokaustu a osobitne arizácie historici J. Hlavinka a M. Fiamová. J. Hlavinka sa vo svojej dizertačnej práci, v niekoľkých monografiách a vo viacerých štúdiách venoval arizácii podnikov, židovských hodnôt, ako aj arizácii v konkrétnych podmienkach mesta Medzilaborce alebo riadenia arizačného procesu. Okrem vyššie uvedenej kolektívnej štúdie išlo napríklad o práce: HLAIVINKA, Ján: *Arizácia židovských podnikov v Šarišsko-zemplínskej župe 1939–1945* (dizertačná práca). Bratislava 2013; HLAIVINKA, Ján: *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938–1945*. Bratislava 2007; HLAIVINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard (eds.): *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava 2010. M. Fiamová spracovala celkový obraz arizácie na Slovensku o osobitnú pozornosť zameriava na arizáciu židovskej pôdy ako súčasť pozemkovej reformy v podmienkach Slovenska 1939 – 1945: FIAMOVÁ, Martina: *Arizácia pozemkového vlastníctva židovského obyvateľstva na Slovensku* (dizertačná práca). Bratislava 2013; FIAMOVÁ, Martina: „Čo Židia dnes v Slovenskej republike vlastnia, to je v podstate majetkom slovenského národa.“ Príprava, priebeh a dôsledky arizácie židovského majetku na Slovensku v rokoch 1938–1945. In: *Ve stínu války: Protektorát Čechy a Morava, Slovenská republika, Říšská župa Sudety a další odtržená československá území v letech 1938/39–1945*. Eds. Pažout, Jaroslav – Portmann, Kateřina. Praha 2019, s. 158–185; FIAMOVÁ, Martina: „Slovenská zem patří do slovenských ruk“ . Bratislava 2015. Další příslušníci mladšej, respektive dnes už strednej, generácie po roku 2000, ako M. Schvarc, M. Lónčíková, P. Larišová, N. Paulovičová, V. Slneková, P. Derfiňák a iní sa v dizertačných prácach, monografiách a v štúdiách zaoberali arizáciou v jednotlivých mestách a regiónoch, v rôznych majetkových sférach a v iných súvislostiach, napríklad: SCHVARC, Michal: Pokus o arizáciu piešťanských kúpeľov v rokoch 1938–1939. In: *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938–1945*. Ed. Sokolovič, Peter. Bratislava 2008, s. 485; LONČÍKOVÁ, Michala: Prominentní arizátori v okrese Banská Bystrica v rokoch 1939–1945. In: *Židovský kultúrny fenomén v stredoeurópskom kontexte II*. Galanta 2017, s. 41–58; LARIŠOVÁ, Petra. *Židovská komunita v Bratislave v roku 1940*. Bratislava 2000; SLNEKOVÁ, Veronika: *K osudom židovskej komunity v Trnave 1938–1945*. Nitra 2010; PAULOVIČOVÁ, Nina: *Židovská komunita v dejinách mesta Hlohovec (1938–1945)*. Hlohovec 2009; DERFIŇÁK, Peter: Z minulosti Židovského družstva pre Prešov a okolie (1923–1941). In: *Acta historici Neosoliensia 11*. Banská Bystrica 2008, s. 200–213; Problematiku arizácie sa ako vedľajšou témou zaoberali vo svojich prácach aj niektorí mladší historici hospodárskych dejín, napríklad Peter Mičko, Miroslav Sabol, Zdenka Hešterová a iní: MIČKO, Peter: *Nemecký finančný kapitál a stredné Slovensko v rokoch 1939–1945*. Banská Bystrica 2006; MIČKO, Peter: *Hospodárska politika Slovenského štátu. Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938–1945*. Krakov 2010; SABOL, Miroslav: *Dejiny dopravy na Slovensku 1939–1948 (1950)*. Bratislava 2015; SABOL Miroslav: *Elektrifikácia a v hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska 1938–1948*. Bratislava 2010; HEŠTEROVÁ, Zdenka: *Zbrojársky priemysel na strednom Považí*. Banská Bystrica 2014.

komisárov do židovských podnikov a s revíziou živnostenských oprávnení židovských podnikateľov. Konečným cieľom bola nacionalizácia židovského kapitálu spolu s kapitálom českých krajín. V januári 1939 autonómna vláda zriadila prvý samostatný orgán zameraný na „židovskú otázku“ pod vedením ideológa Hlinkovej slovenskej ľudovej strany Karola Sidora tzv. Sidorov komitét. V poslednom období autonómie sa už objavili viaceré návrhy konkrétnych protizidovských opatrení v majetkovej oblasti. Napríklad návrh zákona požadujúci obmedzenie práv židovských vlastníkov a podnikateľov vo vzťahu k pôde. Prvú predlohu arizačných opatrení v podnikovej sfére vypracoval Sidorov komitét vo februári 1939. Koncom roka 1938 sa objavil aj návrh zákona o súpise židovského majetku.²

Zároveň prebiehal proces kapitálových transakcií a majetkových presunov, iniciovaný židovskými vlastníkmi v obavách z budúceho politického vývoja. Oslabenú hospodársko-politickú pozíciu židovských podnikateľov využíval národne slovenský kapitál, aby získal lukratívne kapitálové účasti hlboko pod reálnu hodnotu. Arizácia štandardnými kapitálovými metódami na princípe tzv. dobrovoľnosti pokračovala aj v podmienkach Slovenskej republiky a počas roka 1940 splynula so širším arizačným procesom. Národne slovenský agrárny a finančný kapitál ovládol do roka 1942 približne 30 väčších potravinárskych, drevárskych a iných židovských podnikov s kapitálom okolo 70 mil. Ks. Po zániku ČSR však do zápasu o židovský majetok prenikol podstatne silnejší konkurent nemecký kapitál. Práve tento zaujal kľúčové pozície vo veľkopodnikoch židovského kapitálu, zatiaľ čo slovenskí arizátori v konečnom dôsledku získali z majetku židovskej komunity iba menej významnú časť.³

Vládny režimom forsírovaný program arizácie nadobudol reálne kontúry po vzniku Slovenského štátu. Od marca 1939 do septembra 1940 sa formovala etapa arizácie evolučnou cestou. Myšlienku postupnej evolučnej arizácie presadzovali predstavitelia umierneného konzervatívneho krídla režimu a národohospodári, medzi nimi hospodárski ministri Gejza Medrický, Mikuláš Pružinský a Július Stano. Evolučná fáza arizácie počítala s dočasnou koexistenciou židovského a kresťanského kapitálu, lebo nový štát potreboval bezproblémový chod najmä väčších židovských podnikov a ich dostatočné kapitálové zabezpečenie. Do leta 1940 sa arizácia realizovala v hospodárskej rovine, o čom svedčila skutočnosť, že ju riadilo osobitné arizačné oddelenie ministerstva hospodár-

2 Slovenský národný archív (SNA), f. Tatra banka, kart. 198. Zápisnica z porady na ministerstve hospodárstva 9. novembra 1938; NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Židovská komunita na Slovensku*, s. 130–149; KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*, s. 34.

3 NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Židovská komunita na Slovensku*, s. 105–106, 228–230; HALLON, Ludovít: *Arizácia na Slovensku 1939–1945*, s. 151.

stva v súčinnosti so župnými úradmi. Prvé arizačné opatrenia sa týkali čiastočného obmedzenia aktivít židovských podnikateľov v niektorých hospodárskych činnostiach, najmä v hostinských a výčapníckych živnostiach alebo v lekárnicte. Medzi hlavné nástroje protižidovského tlaku v sledovanej etape patrili revízie živnostenských oprávnení, dosadzovanie zástupcov štátu do väčších židovských podnikov a veľkostatkov. Najvýznamnejšou akciou arizačného charakteru do konca roka 1939 bol súpis poľnohospodárskych nehnuteľností a pôdy vo vlastníctve Židov.⁴

Evolučná fáza arizácie vyvrcholila prijatím zákona o pozemkovej reforme č. 46 z februára 1940⁵ a tzv. prvého arizačného zákona č. 113 z apríla 1940.⁶ Súčasťou pozemkovej reformy mal byť nútený výkup poľnohospodárskej a lesnej pôdy, kontrolovanej židovskými vlastníkmi.⁷ Prvý arizačný zákon predpokladal vstup majoritného kresťanského spoluvlastníka do židovského podniku a postupný prechod zostávajúceho minoritného podielu do kresťanských rúk cestou povinného výkupu. Tento zákon však mal na majetkové presuny iba

4 Pozri protižidovské legislatívne opatrenia: Vládne nariadenie č. 19/1939; č. 39/1939; č. 40/1939; č. 137/1939; č. 146/1939; č. 147/1939, č. 169/1939 Sl. z.

5 Zákon č. 46/1940 Sl. z.; Pôvodným plánom pozemkovej reformy podľa uvedeného zákona bol výkup a parcelácia všetkých hospodárstiev s výmerou nad 50 ha. Rovnakú hranicu na výkup a parceláciu pozemkového vlastníctva určoval zákon o pozemkovej reforme tiež s číslom 46, ale z marca 1948, prijatý pre celú ČSR v ovzduší politickej radikalizácie po nastolení totalitného komunistického režimu. Parcelácia pôdy podľa zákona 46/1948 sa však realizovala v plnom rozsahu a v mnohých prípadoch sa hranica výmery pôdy ešte znižovala, zatiaľ čo pôvodné plány pozemkovej reformy v podmienkach Slovenskej republiky 1939–1945 boli splnené len čiastočne a reforma sa obmedzila takmer výlučne na parceláciu židovskej pôdy a konfiškáciu pôvodného vlastníctva tzv. medzivojnových zbohatlíkov, čiže slovenských exponentov režimu medzivojnovj ČSR, ktorí získali veľký podiel na pozemkovej reforme z medzivojnových rokov najmä formou preberania tzv. zostatkových hospodárstiev.

6 Zákon č. 113/1940 Sl. z.

7 Osobitným fenoménom pozemkovej reformy v podmienkach Slovenskej republiky 1939 – 1945 bola idea tzv. roľníckych dedičných hospodárstiev s výmerou okolo 17 ha. Výmeru neskôr upravili na 6 ha až 15 ha. Dedičné hospodárstva mali byť pritom nedeliteľné, nescudziteľné a nezaťažiteľné. Na prídely roľníckych dedičných hospodárstiev sa mali vzťahovať ustanovenia o tzv. roľníckej nedieloch, ktoré boli známe už z medzivojnovj pozemkovej reformy. V skutočnosti sa však podarilo zriadiť len niekoľko hospodárstiev uvedeného typu. Myšlienka roľníckych dedičných hospodárstiev mala určitú paralelu s plánmi nacistického Nemecka na vytváranie tzv. dedičných dvorov. Tieto plány boli v Nemecku po ideologickej a hospodárskej stránke široko rozpracované a podložené. Ideovo-politický a sociálno-ekonomický rozmer oboch plánov však bol rozdielny. K problematike roľníckych dedičných hospodárstiev pozri bližšie: FIAMOVÁ, Martina: „Slovenská zem patrí do slovenských rúk“. Bratislava 2015, s. 123–130.

okrajový vplyv. Na jeho podklade sa do jesene 1940 uskutočnila arizácia niekoľkých desiatok menších podnikov.⁸

Proces arizácie sa urýchlil a nadobudol povahu systematického vyvlastňovania majetku židovskej komunity po mocenských zmenách v najvyšších kruhoch vládneho režimu v lete 1940. Radikálne národno-socialistické krídlo vládnej garnitúry, vedené premiérom Vojtechom Tukom a ministrom vnútra Alexandrom Machom, získalo rozhodujúci vplyv v mocenských štruktúrach a následne presadilo tzv. revolučnú cestu riešenia židovskej otázky podľa vzoru nacistického Nemecka. Arizácia nadobudla ideologický rasový charakter a zmenila sa na vyvlastnenie, respektíve poštátnenie, všetkých druhov židovského majetku bez náhrady. Predpokladom urýchljenja a prehĺbenia arizácie bol komplexný súpis židovského majetku. Uskutočnil sa k 2. septembru 1940. Podľa jeho výsledkov predstavoval kapitálový, podnikový, domový a poľnohospodársky majetok Židov celkovú hodnotu 4,4 mld. Ks vrátane pohľadávok, ktorými bol zaťažený. V súpise však už neboli zahrnuté kľúčové židovské podniky, prevzaté v predchádzajúcom období domácim a nemeckým kapitálom, ani majetok medzičasom transferovaný do zahraničia. Arizačný proces kulminoval približne v období od septembra 1940 do septembra 1942. Vrcholnú revolučnú fázu arizácie spustil zákonodarný zbor Snem Slovenskej republiky prijatím ústavného zákona č. 210 zo septembra 1940. Týmto zákonom dali poslanci na dobu jedného roka vláde do rúk plnú moc vo veci riešenia židovskej otázky. Vláda následne počas roka vydala sústavu vládnych nariadení s charakterom zákona, predstavujúcu legislatívny podklad kompletnej demontáže občianskych, ľudských a majetkových práv židovskej komunity. Sústava legislatívnych aktov vyvrcholila vládnyh nariadením č. 198 zo septembra 1941, známym ako židovský kódex, ktorý sumarizoval a prehľboval celú protizidovskú legislatívnu agendu na rasovom základe.⁹

Poslanci snemu uvoľnili cestu radikálnym nátlakovým silám vládnej politiky a slovenskej spoločnosti k bezuzdnému rabovaniu vlastníctva celej skupiny obyvateľstva, ktorá patrila k najmajetnejším. Arizáciu centrálne riadila osobitná inštitúcia Ústredný hospodársky úrad, spadajúca do systému štátno-monopolistického usmerňovania ekonomiky. Na jej čele stál konjunkturálny kariérista Augustín Morávek. Vládne nariadenia z jesene 1940 odňali osobám židov-

8 Ministerstvo hospodárstva, kart. 220. Hlásenie Prezídia ministerstva hospodárstva z 9. októbra 1940.

9 Ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z.; Vládne nariadenie č. 198/1941 Sl. z.; KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*, s. 87–88. K celkovému vývoju arizácie ďalej pozri napríklad: FIAMOVÁ, Martina: „Čo Židia dnes v Slovenskej republike vlastnia, to je v podstate majetkom slovenského národa.“, s. 158–185.

ského pôvodu právo voľne nakladať s vlastným majetkom. Cennosti, peňažné prostriedky a cenné papiere museli tieto osoby nútene deponovať v peňažných ústavoch. Uložené hodnoty potom rôznymi koridormi odčerpával štát do vlastných fondov. Rafinovaným opatrením bolo uzákonenie 20 % mimoriadnej dávky zo židovského majetku. Jej úhrada bola krytá práve v bankách uloženými židovskými hodnotami. Keďže dávka vzhľadom na hospodársku situáciu židovských vlastníkov ostala vo väčšine prípadov neuhradená, hodnoty na viazaných účtoch a nútených depozitoch prepadli v prospech štátu.¹⁰

Hlavným arizátorom bol v skutočnosti štát. Charakter poštátňovacej akcie získala aj arizácia v podnikovej sfére. Svedčil o tom zákon č. 303 z novembra 1940. Táto legislatívna úprava, známa ako druhý arizačný zákon, už nepočítala s núteným výkupom a finančným odškodnením židovského vlastníka podniku. V úlohe veriteľa tu vystupoval štát, ktorému arizátor splatil za prevzatý podnik jeho likvidačnú hodnotu. Podniková arizácia však zasiahla už iba zvyšky židovského vlastníctva. Významnejšie podniky už boli predtým ovládnuté ríšsko-nemeckým kapitálom. Z celkového počtu okolo 12 300 židovských podnikov, ktoré spadali do súpisu zo septembra 1940, malo továrenský charakter len asi 140 subjektov a ďalších 123 subjektov predstavovali veľkoobchody. Väčšinu tvorili drobné remeselné a obchodné živnosti. Predmetom arizácie sa podľa hlásení A. Morávka, jeho nasledovníka Ludovíta Paškoviča a najnovších výskumov stalo 2 222 podnikov, zatiaľ čo ostatné štát likvidoval, aby neprekážali kresťanskej konkurencii. Arizácia bola spojená s vlnou korupcie, defraudácií a diletantského znehodnocovania podnikov. Od roka 1941 štát už otvorene vystupoval ako arizátor. V máji 1941 bolo poštátnené židovské pôdne vlastníctvo, v septembri 1941 domový majetok a v máji 1942 aj židovské hnutelnosti. V tomto období už odchádzali prvé transporty do vyhladzovacích táborov. Odvlečeným Židom štát odňal aj osobné veci. Vládne hospodárske inštitúcie potom vyvlastnený židovský majetok rôznymi formami odpredávali.¹¹

10 Pozri protižidovské opatrenia: Vládne nariadenie č. 243/1940; č. 271/1940; č. 272/1940; č. 293/1940; č. 194/1941; č. 199/1941 Sl. z. K úlohe Ústredného hospodárskeho úradu pozri bližšie: HALLON, Ludovít – HLAVINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Pozícia Ústredného hospodárskeho úradu v politickom, hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska*, s. 11–65 a k problematike židovských hodnôt: HALLON, Ludovít: *Úloha komerčných bánk v arizácii Slovenska*, s. 591–606.

11 Zákon č. 203/1940 Sl. z.; SNA, f. Úrad predsedníctva vlády – Štátna rada, kart. 242. Správa predsedu Ústredného hospodárskeho úradu A. Morávka v Štátnej rade 28. marca 1942; KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*, 111–112, 212; K podnikovej arizácii podrobnejšie pozri: HLAVINKA, Ján: *Arizácia židovských podnikov v Šarišsko-zemplínskej župe 1939–1945* (dizertačná práca). Bratislava 2013.

Nádeje vládnych hospodárskych kruhov, že arizácia sa stane výdatným zdrojom financovania štátnych programov hospodárskeho rozvoja sa veľmi rýchlo zrútili. Finančné prostriedky odčerpané z vyvlastneného židovského majetku sotva stačili na pokrytie akcií spojených s perzekúciou židovského obyvateľstva. Štát získal odčerpávaním židovských vkladov, splácaním likvidačných hodnôt podnikov a odpredajom židovských domov, pôdy a hnutelností okolo 1,1 mld. Ks. Náklady na deportácie a tzv. osídľovacie poplatky Nemecku za vyvezené osoby si však vyžiadali približne 0,950 mld. Ks. Pritom uvedené náklady predstavovali iba vrchol ľadovca. Likvidovanie židovských podnikov a znehodnocovanie arizovaného majetku z iniciatívy predstaviteľov Ústredného hospodárskeho úradu a jednotlivých arizátorov preniesli hospodárstvu ďalekosiahle škody. Z pohľadov voči židovskému majetku v celkovom rozsahu približne 1,3 mld. Ks arizátori uhradili peňažným ústavom a ďalším veriteľom iba torzo, čo otriaslo základmi finančného systému. Úloha štátu v arizácii bola do značnej miery predobrazom budúceho znárodnenia, teda poštátnenia a proces arizácie znamenal narušenie a spochybnenie práva súkromného vlastníctva, čo bol ďalší precedens do budúcnosti.¹²

Paralelne postupovala radikalizácia charakteru pozemkovej reformy, ktorá sa zmenila na arizáciu, čiže vyvlastnenie, židovskej pôdy. Zákon o pozemkovej reforme, prijatý 22. februára 1940 pod číslom 46, mal pôvodne za cieľ vytvoriť podmienky na dokončenie polovičatej reformy z medzivojnového obdobia. Dával štátu právo na výkup poľnohospodárskych nehnuteľností od vlastníkov s hospodárstvami nad 50 ha, ale iba s ich súhlasom. Nútený výkup bol možný v prípade hospodárstiev v majetku Židov a pri dlhodobu neobrábanej pôde. Poľnohospodárske nehnuteľnosti mohol štát nútene vykúpiť alebo dokonca vyvlastniť aj v rámci programu revízie medzivojnovkej reformy od politických predstaviteľov bývalej ČSR, ktorí údajne získali pôdu neoprávnene, najmä formou zostatkových veľkostatkov. Zákon osobitne formuloval možnosť núteného výkupu hospodárstiev cudzincov, čiže najmä maďarských štátnych príslušníkov. Išlo o výstražné recipročné opatrenie, ktoré malo zabrániť útokom na pôdne vlastníctvo Slovákov v Maďarsku. Osnovatelia reformy si boli vedomí, že hromadné delenie veľkostatkov mohlo znížiť produktivitu poľnohospodárstva. Chceli sa vyhnúť drobeniu pôdy na malé závody pod 5 ha, čo bolo charakteristické pre medzivojnové roky. Počítali s vytváraním moderne vybavených fariem s výmerou do 30 ha, pričom 6 ha až 15 ha by predstavovalo nedeliteľné dedičné hospodárstvo. Delenie veľkostatkov malo podľa predstáv tvorcov reformy nastať iba v hospodársky odôvodnených prípadoch. Vágne formulované

12 HALLON, Ludovít: *Arizácia na Slovensku 1939–1945*, s. 156–158.

podmienky výkupu hospodárstiev nad 50 ha však obmedzili, respektíve úplne paralyzovali, účinnosť zákona o pozemkovej reforme vo vzťahu k veľkým pôdnym vlastníkom. Títo prostredníctvom konexií vo vládnom aparáte alebo inými cestami ľahko preukázali nevyhnutnosť zachovania celistvosti svojich majetkov.¹³

Organizáciou reformy bol poverený Štátny pozemkový úrad, ktorý nahradil inštitúciu rovnakého názvu pre celú ČSR spreď roka 1939. Nový úrad vznikol zákonom č. 45, prijatým súčasne so zákonom o pozemkovej reforme. V regiónoch mal k dispozícii sieť obvodných úradovní. Podľa zákona č. 46/1940 musel uchádzač o pôdu už vopred zložiť 50 % stanovenej ceny pozemku. Zostávajúcu časť ceny mohol splácať najdlhšie 40 rokov. Nemajetným roľníkom zákon sľuboval výhodné úvery. Pre väčšinu z nich však zakúpenie pôdy s výmerou nad 2 ha bolo finančne nedostupné. Minister hospodárstva Gejza Medrický pri výklade zákona o pozemkovej reforme ponúkol na predaj celkom 1 619 tis. ha pôdy, z čoho 39 % pripadalo na poľnohospodársku a zvyšok na lesnú pôdu. Najväčší podiel pozemkov mali záujemcovia získať výkupom od árijských vlastníkov a revíziou prvej pozemkovej reformy. Ponúkaná výmera v skutočnosti predstavovala iba veľmi približný odhad možností výkupu. Ministerstvo hospodárstva malo presne vyčíslenú len rozlohu pozemkového vlastníctva Židov podľa núteného súpisu z leta 1939. Rozloha dosahovala 44,4 tis. ha poľnohospodárskej a 57 tis. ha lesnej pôdy.

Z predpokladanej výmery pôdy na pozemkovú reformu postupne vypadávali jednotlivé zložky, vytypované na parceláciu a výkup. Nútené vykupovanie pozemkov maďarských štátnych príslušníkov by okamžite vyvolalo útoky proti vlastníctvu slovenských roľníkov v Maďarsku. Z pôdy cudzincov sa preto podarilo vykúpiť len približne 42 tis. ha, pričom hlavný podiel na uvedenej ploche mali pozemky protektorátnych občanov. Vykúpenú pôdu následne spravoval štát, zatiaľ čo na parceláciu drobným roľníkom uvoľnili len okolo tisíc ha. Dobrovoľný odpredaj pozemkového vlastníctva árijských veľkostatkárov záujemcom v rámci reformy uviazol na mŕtvom bode pre nezáujem majiteľov. Nádeje roľníkov sklamala aj revízia prvej pozemkovej reformy. Zasiahla iba majetky 30 čelných predstaviteľov medzivojnovnej ČSR, napríklad Ivana Dérera, Júliusa Slávika a Ivana Markoviča. Na podklade rozhodnutia osobitnej komisie boli ich veľkostatky skonfiškované štátom, ktorý si ich ponechal v držbe.

Pozemková reforma sa v konečnom dôsledku zúžila na pôdu v majetku Židov. Roľníci ju mohli získať núteným výkupom prostredníctvom štátu alebo za

13 Ku koncepcii a vývoju pozemkovej reformy pozri podrobnejšie: CAMBEL, Samuel: *Slovenská dedina 1938–1944*. Bratislava 1996.

súhlasu Štátneho pozemkového úradu aj dobrovoľným predajom od židovských vlastníkov, ktorí vzorne hospodárili a plnili požiadavky vládnej moci. Už od roka 1939 však mali Židia zakázané s pôdou voľne nakladať a museli odvádzať poplatky za jej držbu, obhospodarovanie a predaj. Parcelácia židovských hospodárstiev na podklade zákona č. 46/1940 napredovala pomalým tempom do mája 1941. Podobne ako iné oblasti ekonomiky aj sféru poľnohospodárstva zasiahla v danom období radikalizácia protižidovských opatrení. Pod jej vplyvom nadobudla pozemková reforma vo vzťahu k pôdnemu vlastníctvu Židov jednoznačne povahu arizácie. Vládnym nariadením č. 93 z mája 1941 boli poľnohospodárske nehnuteľnosti Židov poštátnené, čím zanikal nárok majiteľov na peňažnú náhradu za parcelovanú pôdu. Platby roľníkov za prídely pozemkov následne preberal štát vo svoj prospech a schvalovanie prídely získalo podobný charakter ako arizácia v podnikovej sfére. Vyvlastnenie židovskej pôdy potvrdzovali aj ďalšie akty antisemitskej legislatívy, najmä vládne nariadenie č. 198 zo septembra 1941, čiže židovský kódex. Jeho ustanovenia rozširovali na rasovom základe obsah pojmu Žid na všetky osoby židovského pôvodu vrátane konvertitov. Týmto čiastočne vzrástla aj výmera židovskej pôdy. Na jar 1942 sa však jej parcelácia takmer úplne zastavila. Deportácie do vyhladzovacích táborov mali za následok rozvrat na opustených židovských veľkostatkoch. Zásobovacia situácia pritom vyžadovala ich plné využitie. Nerozdelenú židovskú pôdu v celkovej výmere asi 27 tis. ha preto zákonom č. 108 z júla 1942 prevzala nová inštitúcia Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov s cieľom zabezpečiť ďalších chod hospodárstiev. V nasledujúcom období sa rozdelil už iba malý podiel židovskej pôdy cestou dražieb, a to najmä na nepoľnohospodárske účely.¹⁴

Z celkového charakteru pozemkovej reformy sledovaného obdobia možno usudzovať, že jej vplyv na skladbu pozemkovej držby a štruktúru poľnohospodárskych závodov bol len okrajový. Podľa údajov o povojnových reštitúciách vlastníctva Židov a politických odporcov štát poskytol na parceláciu a predaj celkom 45,4 tis. ha židovskej a konfiškovanej pôdy. Na jej delení participovalo asi 22,5 tis. roľníkov, veľkostatkárov a iných uchádzačov. Väčšinu rozdelenej pôdy však tvorili prídely malým roľníkom s plochou v priemere asi 1 ha, podobne ako v rámci reformy medzivojnových rokov. Predstavy o moderných stredne veľkých hospodárstvach spĺňalo do určitej miery iba 50 nedeliteľných

14 SNA, f. Štátny pozemkový úrad – B, k. 15. Správa o činnosti Štátneho pozemkového úradu z januára 1942; SNA, f. Ministerstvo hospodárstva, kart. 965. Správa predsedu Štátneho pozemkového úradu K. Klinovského z 30. septembra 1943. K procesu arizácie židovskej pôdy v rámci pozemkovej reformy pozri podrobne: FIAMOVÁ, Martina: *Arizácia pozemkového vlastníctva židovského obyvateľstva na Slovensku* (dizertačná práca). Bratislava 2013; FIAMOVÁ, Martina: „*Slovenská zem patrí do slovenských rúk*“. Bratislava 2015.

dedičných gazdovstiev s výmerou do 20 ha a 632 nových majetkov vytvorených dobrovoľným predajom židovskej pôdy s priemernou veľkosťou 8,4 ha. Zmenili sa aj majitelia 44 veľkostatkov, ktoré boli pridelené exponentom vládneho režimu a ich rodinným príslušníkom.

V exilovej ľudáckej historiografii, ale aj v prácach viacerých domácich historikov po roku 1989 sa proces arizácie rôznym spôsobom ospravedlňuje, zľahčuje a obchádza alebo sa poukazuje na jeho dve fázy, pričom prvá tzv. evolučná fáza je interpretovaná ako do určitej miery oprávnená a druhá tzv. revolučná ako dielo radikálnych síl, s ktorým konzervatívne tzv. umiernené krídlo režimu na čele s prezidentom Tisom už nemalo nič spoločné, prípadne, že bolo doň dotlačené nacistickým Nemeckom. Charakteristický je napríklad výklad historika Františka Vnuka v brožúre *Židia na Slovensku v rokoch 1938 – 1948* z roka 2014, kde do určitej miery uznáva podiel vládneho režimu na čele s Tisom na prvej fáze arizácií, ale revolučnú fázu interpretuje ako nátlak radikálneho krídla v spolupráci s nemeckými poradcami.¹⁵

Zásahy do majetkových práv na Slovensku v prechodnom období 1944–1945

S prehľbovaním totalitného a represívneho charakteru vládneho režimu Slovenského štátu, ktorý stále užšie spolupracoval s nacistickým Nemeckom silnela v slovenskej spoločnosti protivládna rezistencia a formovalo sa odbojové hnutie, reprezentované viacerými politickými prúdmi. Dva najvplyvnejšie prúdy odboja, tzv. občiansky, čiže demokratický a komunistický vytvorili v decembri 1943 ústredný orgán odbojového hnutia Slovenskú národnú radu (SNR), ktorá prišla s revolučným programom Slovenského národného povstania. Jeho súčasťou boli aj niektoré požiadavky v hospodárskej a majetkovej sfére, aj keď v sledovanom období ešte zohrávali vedľajšiu úlohu. Po vypuknutí Povstania v auguste 1944 vyšla SNR z ilegality a prijala celý rad opatrení revolučného charakteru, medzi ktoré patrilo aj zrušenie platnosti protižidovskej legislatívy vrátane arizačnej a prvé opatrenia namierené proti majetkovému vlastníctvu Nemcov a exponentov vládneho režimu. Konkrétne išlo o Nariadenie SNR č. 11 z 8. septembra 1944 o súpise a vnútenej správe nemeckých a arizovaných podnikov, na ktoré bola uvalená dočasná správa, predobraz národných správ z povojnového obdobia. Akékoľvek majetkové presuny v zaistených podnikoch sa mohli uskutočniť len so súhlasom povstaleckého Povereníctva pre hospo-

15 Pozri bližšie: VNUK, František: *Židia na Slovensku v rokoch 1938–1948*. Bratislava 2014.

dárstvo a zásobovanie. Na viacerých miestach svojvoľne zasiahli do majetkových práv podnikateľov komunistami radikalizované národné výbory a tiež závodné výbory v niektorých podnikoch. Dôležitú úlohu vo vývoji majetkovo-právnych vzťahov zohralo nariadenie SNR zo 14. 9. 1944 o zákaze scudzovania a zaťažovania nehnuteľností. Nariadenie obmedzovalo majetkové a úverové operácie s nehnuteľnosťami, čím ich v určitom zmysle zabezpečilo pre budúce znárodnenie. V sledovanom období sa zároveň začali koncipovať hospodárske programy hlavných politických síl Povstania, zamerané do budúcnosti.¹⁶

Po zatlačení Povstania do hôr sa v ilegality, ako aj na pôde západného a moskovského exilu, formoval konkrétny program obnovenia Československa, v rámci ktorého zohrávali stále dôležitejšiu úlohu požiadavky vo sfére vlastníckych vzťahov. Osobitnú iniciatívu v danom smere vyvíjali predstavitelia slovenského komunistického odboja, ktorých radikalizmus muselo krotiť aj moskovské vedenie Komunistickej strany Československa (KSČ). Slovenskí komunisti prehlbovali revolučný charakter opatrení SNR. K jej prvým legislatívnym aktom po vystúpení z ilegality na oslobodenom území východného Slovenska bolo nariadenie zamerané proti vlastníckym právam vo vzťahu k pôde, a to nielen ohľadne kolaborantov s vládnyim režimom a nacistickým Nemeckom, ale aj v prípade všetkých Nemcov a Maďarov žijúcich na území obnovenej ČSR na princípe kolektívnej viny. Išlo o Nariadenie Predsedníctva SNR č. 4 z 27. februára 1945 Zb. n. SNR o konfiškácii a urýchlennom rozdelení poľnohospodárskeho majetku Nemcov, Maďarov, zradcov a nepriateľov slovenského národa. Nariadenie významne ovplyvnilo ďalší vývoj opatrení obnoveného štátu v majetkovej sfére. V oslobodených častiach slovenského vidieka už na jar 1945 vznikali roľnícke komisie, ktoré svojvoľne organizovali parceláciu konfiškovanej pôdy. Slovenskí komunisti v sledovanom období nastolili aj požiadavku konfiškácie podnikového majetku Nemcov, Maďarov a zradcov, čo sa neskôr stalo súčasťou prezidentského dekrétu z 21. júna 1945.¹⁷

Na oslobodenom území východného Slovenska bol prijatý aj základný dokument o budúcom charaktere obnovenej ČSR Košický vládny program (KVP) z 5. apríla 1945, dohodnutý na zložitých rokovaniach zástupcov českého a slo-

16 BARNOVSKÝ, Michal: SNP a postoj politických strán k sociálno-politickým premenám. In: *Zborník Pamätníka – Múzea Slovenského národného povstania*. Banská Bystrica 1976, s. 96–108; CAMBEL, Samuel: SNP a jeho sociálno-ekonomický program. In: *Nová Mysl*, 1969, roč. 22, s. 921–930. K hospodárskym súvislostiam SNP pozri podrobne: CAMBEL, Samuel: *Hospodárske pomery v Slovenskom národnom povstaní*. Bratislava 2003.

17 Nariadenie Predsedníctva SNR č. 4 z 27. februára 1945 Zb. n. SNR o konfiškácii a urýchlennom rozdelení poľnohospodárskeho majetku Nemcov, Maďarov, zradcov a nepriateľov slovenského národa; CAMBEL, Samuel: *Revolučný rok 1945. Oslobodenie a prvé kroky ľudovej moci na strednom Slovensku*. Banská Bystrica 1965.

venského odboja v Moskve. Medzi hlavné body KVP patrila otázka štátoprávneho usporiadania obnovenej ČSR a vzťahu Čechov a Slovákov. Pre medzinárodné postavenie, ale aj pre politické a sociálno-ekonomické smerovanie povojnovej ČSR, mala ďalekosiahly význam oficiálne deklarovaná prednostná orientácia budúceho štátu na Sovietsky zväz. Projekciu budúceho hospodárskeho vývoja obsahovala 10. až 12. kapitola programu. Hospodárske ciele boli vyjadrené iba rámcovo a znamenali kompromis radikálnejších požiadaviek komunistov a umiernených zámerov demokratických strán. Väčšina z týchto cieľov mala represívny charakter a súviseli s programovým bodom potrestania nepriateľov československého štátu, zradcov a kolaborantov. Ich podnikové vlastníctvo malo byť podriadené národnej správe a jeho ďalší osud mal riešiť povojnový parlament. Ešte radikálnejšia bola požiadavka konfiškácie pozemkového vlastníctva Nemcov, Maďarov a kolaborantov a následnej parcelácie zabranej pôdy medzi bezzemkov a malých roľníkov. Majetok skonfiškovaný počas vojny z príčin národnostnej alebo rasovej príslušnosti mal byť vrátený pôvodným majiteľom. Program obsahoval aj veľmi neurčito formulovaný zámer podriaďiť peňažnú a úverovú sústavu, poisťovníctvo, kľúčové priemyselné podniky, ako aj prírodné a energetické zdroje, štátnej kontrole. Na druhej strane vláda sľubovala podporu súkromným podnikateľským aktivitám, remeselníkom, živnostníkom a družstevným podnikom.¹⁸

Proces znárodnenia a pozemkovej reformy v Československu 1945–1948

Zatiaľ čo pre demokratické sily v českých krajinách a na Slovensku bola hmlisto formulovaná potreba štátnej kontroly kľúčových bodov hospodárstva v KVP vyvrcholením ich revolučného programu v hospodárskej sfére, pre komunistickú stranu znamenala východisko k procesu, ktorý marxistická historiografia neskôr definovala ako prerastanie národno-demokratickej revolúcie v revolúciu socialistickú. Konečným cieľom socialistickej revolúcie mala byť likvidácia súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov.¹⁹

18 BOUČEK, Miroslav – KLIMEŠ, Miloslav – VARTÍKOVÁ, Marta: *Program revolúcie. Ku vzniku Košického vládneho programu*. Bratislava 1975, s. 46–65; LONDÁK, Miroslav: *Otázky industrializácie Slovenska (1944–1960)*. Bratislava 1999, s. 22–30.

19 Proces poštátnenia výrobných prostriedkov a likvidácie ďalších druhov súkromného vlastníctva po roku 1945 na pozadí tzv. prerastania národno-demokratickej revolúcie v socialistickú bol v českej aj slovenskej marxistickej historiografii pred rokom 1989 veľmi frekventovanou témou, ktorej sa venovali celé generácie historikov, ako aj ekonómov, právnikov a iných autorov. Títo hodnotili otázky dosadzovania národných správ, znárodnenia v jednot-

livých segmentoch podnikovej sféry, zápasu o konfiškáty, ako aj pozemkovej reformy v rôznych súvislostiach. Z veľkého množstva literatúry možno uviesť aspoň niektoré práce, vychádzajúce od konca 40. rokov až do konca 80. rokov minulého storočia: KOŤÁTKO, Jiří: *Pozemková reforma v Československu*. Praha 1949; FREJKA, Ludvík: *Historie bojů o znárodnění československého průmyslu*. Praha 1950; KOVÁČIK, Ludovít: *Boj o banky*. Bratislava 1950; MRÁZEK, Otakar: *Patnáct let rozvoje znárodněného průmyslu v ČSSR*. Praha 1960; CAMBEL, Samuel: *Revolučný rok 1945. Oslobodenie a prvé kroky ľudovej moci na strednom Slovensku*. Banská Bystrica 1965; MRÁZEK, Otakar: *Formování socialistického průmyslu v ČSSR v letech 1945–1951*. In: *Československá revoluce 1944–1948*. Praha 1966; SNÍTIL, Zdeněk: *O dvouletce a jejím místě v politice KSČ v letech 1946–1947*. In: *Příspěvky k dějinám KSČ*, 1967, roč. 7, s. 669–698; VARTÍKOVÁ, Marta: *Od Košic po február*. Bratislava 1968; CAMBEL, Samuel: *Slovenská agrárna otázka 1944–1948*. Bratislava 1972; BOUČEK, Miroslav – KLIMEŠ, Miloslav – VARTÍKOVÁ, Marta: *Program revolúcie. Ku vzniku Košického vládného programu*. Bratislava 1975, s. 46–65; VRABLIC, Emil: *Revolúcia a znárodnenie na Slovensku*. Bratislava 1975; MARUŠKOVÁ, Galina Pavlovna: *Socializace výrobních prostředků ve střední a jihovýchodní Evropě v letech 1944–1948*. In: *Československý časopis historický*, 1975, roč. 80, s. 31–35; PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské dějiny evropských socialistických zemí*. Praha 1977; VRABLIC, Emil: *Revolúcia a druhá etapa znárodnenia na Slovensku*. Bratislava 1979; HUMHALOVÁ, Květoslava: *Historickopravní analýza znárodnovacích dekretů z roku 1945*. In: *Národně osvobozenecký boj za druhé světové války*. Praha 1981, s. 170–183; HLUŠIČKOVÁ, Růžena: *Boj o průmyslové konfiškáty v Československu v letech 1945–1948*. Praha 1983; HORVÁTH, Štefan – VALACH, Ján: *Peňažníctvo na Slovensku 1945–1950*. Bratislava 1984; VESELÝ, Zdeněk: *Československo a Marshallův plán*. Praha 1985; LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu 1948–1950*. Praha 1987. Po roku 1990 začali problematiku likvidácie súkromného vlastníctva v ČSR po druhej svetovej vojne v úplne novom svetle hodnotiť historici a ďalší autori staršej generácie, ktorí prehodnotili bývalé marxistické prístupy, ďalej autori, ktorí nemohli v období normalizácie publikovať, bývalí exiloví historici a nová generácia historikov, nezaťažených marxistickým výkladom českých a slovenských dejín 20. storočia. Z viacerých prác pozri napríklad: KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1945–1948, 1. část*. Praha 1991; KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu*. Praha 1990; KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha 1992; BARNOVSKÝ, Michal: *Na ceste k monopolu moci*. Bratislava 1993; PETRUF, Pavol: *Marshallov plán*. Bratislava 1993; VNUK, František: *Slovensko v rokoch 1945–1948*. Bratislava 1994; RYCHLÍK, Jan: *Možnosti i řešení česko-slovenského vztahu 1945–1948*. In: *Od diktatury k diktature*. Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 19–28; KOCIAN, Jiří: *Národní socialisté a slovenská otázka 1945–1948*. In: *Od diktatury k diktature*. Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 57–65; VONDRÁŠEK, Václav: *Rok 1947 – mezník v poválečném vývoji Slovenska*. In: *Od diktatury k diktature*. Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 46–56; HLAVOVÁ, Viera: *Parlamentné voľby na Slovensku roku 1946*. In: *Prvé povojnové voľby v strednej a juhovýchodnej Európe*. Eds. Barnovský, Michal – Ivaničková, Edita. Bratislava 1998, s. 56–64; KOCIAN, Jiří: *Parlamentní volby v českých zemích v roce 1946*. In: *Prvé povojnové voľby v strednej a juhovýchodnej Európe*. Eds. Barnovský, Michal – Ivaničková, Edita. Bratislava 1998, s. 111–127; *Zemědělství na rozcestí 1945–1948. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.–23. 9. 1998. Studie Slovákckého muzea 3*. Uherské Hradiště 1998; LONDÁK, Miroslav: *Otázky industrializácie Slovenska (1944–1960)*. Bratislava 1999; PROKŠ, Petr: *Československo a Západ 1945–1948. Vztahy Československa se Spojenými státy, Velkou Británií a Francií v letech 1945–1948*. Praha 2001; RATAJ,

bol charakteristickým príkladom postupných etapovitých zmien vlastníckych vzťahov v závislosti od pomeru síl na politickej scéne. Osobitne to platilo pre oblasť poľnohospodárstva, kde sa zmeny pozemkového vlastníctva vyvíjali v troch fázach. Prvá začala už na jar na území Slovenska konfiškáciou pôdy Nemcov, Maďarov a kolaborantov. Po skončení vojny sa rozšírila na celé územie obnoveného štátu. Všetky povojnové politické strany združené v Národnom fronte Čechov a Slovákov v podstate súhlasili s myšlienkou pozemkovej reformy zasahujúcej pôdu inonárodných vlastníkov a politických protivníkov z vojnového obdobia. Ich požiadavky boli potvrdené dekrétmi prezidenta republiky Edvarda Beneša z 19. mája 1945 a 21. júna 1945. Konfiškácia zasiahla predovšetkým pôdu, lesy a poľnohospodársky majetok nemeckého obyvateľstva v českom pohraničí, ako aj v ďalších regiónoch ČSR. Z celkovej výmery konfiškovanej pôdy 2 964 tis. ha pripadalo 1 995 tis. ha na pozemkové vlastníctvo Nemcov v pohraničí. Konfiškácia bola spojená s odsunom nemeckých vlastníkov na základe výsledkov Parížskej mierovej konferencie. Do konca roka 1945 odsunuli z českých krajín a Slovenska podľa oficiálnych údajov 730 tis. a do konca roka 1946 ďalších 1 857 tis. Nemcov. Veľkú časť konfiškovaných pozemkov tvoril lesný majetok, prevzatý štátom. Nový prvok znamenali štátne majetky, zakladané najmä na menej kvalitnej pôde. Štát celkom prevzal pozemky v rozlohe 1 706 tis. ha. Na parceláciu určili 1 240 tis. ha pôdy, rozdelenej medzi 304 tis. nových vlastníkov. Prídely mohli dosiahnuť až 13 ha. Konfiškáciu realizoval štát bez náhrady. Nadobúdatelia mali za pôdu uhradiť hodnotu, ktorá sa rovnala jeden až dvojnásobku priemernej úrody z prevzatej výmery.²⁰

Jan: *KSČ a Československo (1945–1960)*. Praha 2003; PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 2. díl*. Praha 2009; KUKLÍK, Jan: *Znárodněné Československo. Od znárodnění k privatizaci – státní zásahy do vlastnických a dalších majetkových práv v Československu a jinde v Evropě*. Praha 2010; SYRNÝ, Marek. *Slovenskí demokráti 44–48*. Bratislava 2010; HALLON, Ludovít – SABOL, Miroslav – FALISOVÁ, Anna. *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944–1948: (hospodárstvo, infraštruktúra, zdravotníctvo)*. Bratislava 2011.

- 20 Konfiškácia majetku vždy znamenala vyvlastnenie bez finančnej a inej náhrady. Konfiškácia pôdy bez finančnej náhrady umožnila štátu pridelať veľké výmery pôdy za výhodných podmienok a za nízke ceny, čo osobitne presadzovali predstavitelia komunistickej strany vo vláde ako súčasť propagandy a politickej taktiky voči roľníctvu a najmä vo vzťahu k drobným roľníkom a bezzemkom, ktorí patrili medzi najbližších spojencov komunistov. PRŮCHA Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 75–85; KUKLÍK, Jan: *Znárodněné Československo*, s. 150–157; ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav: *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno 2005, s. 82–83; KOVÁČ, Dušan: *Evakuácia a vysídlenie Nemcov zo Slovenska*. In: *Od diktatúry k diktatúre*. Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 15–18; Pozri bližšie: KOŤÁTKO, Jiří: *Pozemková reforma v Československu*. Praha 1949; CAMBEL, Samuel: *Slovenská agrárna otázka 1944–1948*. Bratislava 1972.

Pôda maďarského obyvateľstva mala v konečnom dôsledku iba malý podiel na celkovej výmere konfiškovaných pozemkov. Plán odsunu Maďarov z južných regiónov Slovenska totiž narazil na odpor veľmocí. Západní spojenci odmietli odsun už na Postupimskej konferencii v lete 1945 a na jeseň 1945 sa k nim pridal aj Sovietsky zväz. Jeho predstavitelia sa obávali, že sovietska podpora odsunu mohla poškodiť vplyv ľavicových síl, najmä komunistov, v Maďarsku. Odsun bol v nasledujúcom období nahradený tzv. recipročnou výmenou príslušníkov národnostných menšín medzi Slovenskom a Maďarskom. Výmena bola sprevádzaná majetkovými zmenami, ktoré sa nedali porovnávať s majetkovými dôsledkami odsunu Nemcov, ale napriek tomu zasiali značnú časť obyvateľstva, najmä maďarského.²¹

Zatiaľ čo pre demokratické sily v ČSR bola konfiškácia majetku inonárodných vlastníkov a politických protivníkov maximálnym programom zmien vlastníckych pomerov v poľnohospodárstve aj v podnikovej sfére, pre komunistickú stranu a spočiatku aj pre sociálnu demokraciu bola konfiškácia iba prvým krokom k zásadným zmenám vlastníckych vzťahov v ich triednom ponímaní spoločnosti. Vedenie komunistickej strany však spočiatku dodržiavalo taktiku umiernených postojov a krokov, čo bolo v súlade s koncepciou sovietskeho vedenia pre spoločensko-politický vývoj všetkých tzv. ľudovo-demokratických režimov strednej a juhovýchodnej Európy. Podniky konfiškované Nemcom, Maďarom a kolaborantom, ako aj opustené závody, sa okamžite po oslobodení jednotlivých regiónov Slovenska a českých krajín dostali pod kontrolu nového štátu formou dočasnej a vnútenej správy. Dekrét prezidenta republiky z 19. mája 1945 o zriadení národnej správy konfiškovaných majetkov preto už len kodifikoval reálny stav rozšírenia vplyvu štátu v podnikovej sfére. Národná správa v porovnaní s dočasnou a vnútenou správou znamenala ďalší krok alebo medzistupeň smerom k znárodneniu, aj keď ešte nemenila majetko-právny stav podniku. Podľa údajov z konca októbra 1945 sa v českých krajinách nachádzalo pod národnou správou už 9 302 podnikov a živností, ktoré zamestnávali približne milión činných osôb. Na Slovensku to bolo v júni 1945

21 K problematike vysídlenia Maďarov zo Slovenska, ako aj ich núteného presídľovania v rámci ČSR po roku 1945 a k otázkam majetkovej ujmy s tým spojenej pozri viacero prác od historika Štefana Šutaja a súborné dielo k danej tematike od Katalin Vadkertyovej: ŠUTAJ, Štefan: *Problematika maďarskej menšiny na Slovensku 1945–1953*. In: *Od diktatúry k diktatúre*. Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 155–161; ŠUTAJ, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku 1945–1948*. Bratislava 1993; ŠUTAJ, Štefan: *Nútené presídľovanie Maďarov do Čiech*. Prešov 2005; ŠUTAJ, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku po roku 1945*. Košice 2015; ŠUTAJ, Štefan: *Parížska konferencia 1946 a mierová zmluva s Maďarskom*. Prešov 2014; ŠUTAJ, Štefan: *Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Košice 2022; VADKERTYOVÁ, Katalin: *Maďarská otázka v Československu 1945–1948*. Bratislava 2002.

okolo 4 000 podnikov. Z nich 750 zamestnávalo viac na 50 činných osôb. Prezidentský dekrét z 19. mája 1945 umožňoval aj navrátenie konfiškovaného majetku pôvodnému vlastníkovi v prípade, že bol vyvlastnený počas vojny z rasových, národnostných, či politických, dôvodov. K týmto majetkovým presunom však dochádzalo iba ojedinele.²²

Cieľom komunistickej strany bolo pokročiť od národnej správy k znárodneniu celej podnikovej sféry pod čiastočnou kontrolou štátu. Následne plánovala prejsť od konfiškácie z národno-politických dôvodov k znárodneniu na triednom základe, čiže k poštátneniu, ktoré by sa vzťahovalo aj na podnikový majetok národne a politicky spoľahlivých kapitalistických vlastníkov. Komunistická strana Československa zriadila pri svojom ústrednom výbore národohospodársku komisiu, ktorá začala systematicky pripravovať koncepciu znárodnenia. Súčasne združila ľavicové sily, teda sociálno-demokratickú a národno-socialistickú stranu, ako aj predstaviteľov odborov, do spoločného Národného bloku, kde postupne presadzovala svoje predstavy o rozsahu poštátnenia. Predseda KSČ Klement Gottwald predložil prezidentovi E. Benešovi 3. mája 1945 ideový návrh schválenia širokej koncepcie znárodnenia formou prezidentských dekrétov. Tieto bolo potrebné podpísať do konca októbra 1945, predtým ako sa malo zísť národné zhromaždenie. Na jeho pôde sa totiž mohol radikálny návrh poštátnenia v parlamentných debatách podstatne zmierniť alebo úplne likvidovať. Prezident s návrhom komunistickej strany v podstate súhlasil.²³

Komunisti potom rozvinuli kampaň za potvrdenie a ďalšie rozšírenie plánu znárodnenia. Národný blok prišiel s požiadavkou znárodnenia všetkých významnejších podnikov nad 500 zamestnancov a zároveň predložil návrh, aby sa poštátnenie vzťahovalo aj na odvetvia s prevahou stredne veľkých a menších podnikov, kde bolo potrebné znížiť hranicu znárodnenia až na 150 zamestnancov, prípadne na celé odvetvie. Začiatkom septembra 1945 bol plán Národného bloku o znárodnení predložený dočasnej vláde vo forme vládnej osnovy prezidentského dekrétu. Predstavitelia českej Lidovej strany a novovytvorenej slovenskej Demokratickej strany vzniesli proti návrhom Národného bloku viaceré zásadné námietky. Lidovci presadzovali etapovitú koncepciu znárodnenia a slovenskí demokrati odmietali najmä poštátnenie stredne veľkých a menších podnikov v odvetviach, ako bol celulózovo-papierenský, textilný a najmä po-

22 LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu*, s. 59–72; PRŮCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 71–74; KUKLÍK Jan: *Znárodnění Československo*, s. 144–149. Pozri tiež: FREJKA, Ludvík: *Historie bojů o znárodnění československého průmyslu*. Praha 1950; NEŠPOR, Zdeněk: *Národní správa průmyslových a řemeslných podniků*. Praha 1945.

23 LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu*, s. 73–77.

travinársky priemysel, kde mal národne slovenský kapitál hlavné pozície. Po viacerých fázach zložitých rokovaní o jednotlivých odvetviach mimo sféru kľúčového priemyslu dospeli politické strany k určitým kompromisom. Podľa charakteru odvetví bola hranica znárodnenia odstupňovaná od 150 cez 200, 300, 400 až po 500 zamestnancov, prípadne sa ako kritérium zvolila výrobná kapacita. Celková filozofia znárodnenia vypracovaná komunistickou stranou a jej spojencami však bola v podstate prijatá. Výslednú podobu koncepcie znárodnenia vláda predložila vo forme predlôh prezidentských dekrétov. Dňa 24. októbra 1945 prezident podpísal štyri dekréty o znárodnení č. 101 až 104. Tieto sa vzťahovali približne na 3 tis. podnikov, čo predstavovalo 16,5 % počtu všetkých závodov. Znárodnený sektor však zamestnával až 60 % činných osôb v hospodárstve ČSR. Do rúk štátu prešli komerčné banky, poisťovne, bane, hutí, ťažký priemysel, energetika, ako aj väčšie a stredne veľké podniky viacerých ďalších odvetví. Dekréty tiež zásadným spôsobom obmedzovali zakladanie nových súkromných podnikov a v niektorých odvetviach ho úplne vylučovali. Na druhej strane sa ešte počítalo s istými formami náhrady za poštátnený majetok a akciové podiely. Znárodnovacia akcia v ČSR v roku 1945 znamenala vo svetovom meradle najrozsiahlšie poštátnenie hospodárskej základne od 20. rokov 20. storočia v Sovietskom zväze. Mala ďalekosiahly význam pre ďalší politický a sociálno-ekonomický vývoj krajiny. V západných demokratických krajinách vyvolala rozčarovanie, lebo zasiahla aj vlastníctvo západných spojencov. Nasledovali odvetné opatrenia, najmä zo strany USA.²⁴

V máji 1946 sa konali parlamentné voľby. Komunistická strana predložila voličom ideu budovateľského programu a obnovy hospodárstva, pričom viedla veľmi účinnú propagandistickú kampaň. Následne v celoštátnom meradle jednoznačne zvíťazila so ziskom približne 38 % hlasov. V novom ústavodarnom zhromaždení prevzala viac ako tretinu mandátov a v novej vláde Národného frontu post premiéra a deväť ministerských kresiel. Odlišná situácia bola na Slovensku, kde s nadpolovičným podielom hlasov zvíťazila Demokratická stra-

24 LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu*, s. 78–87, 108–141, 154–164; PRŮCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 85–96; KUKLÍK, Jan: *Znárodně Československo*, s. 158–169, 174–206; LONDÁK, Miroslav: *Otázky industrializace*, s. 22–24; HORVÁTH, Štefan – VALACH, Ján: *Peňažníctvo na Slovensku 1945–1950*, s. 113–128. Pozri tiež: VRABLIC, Emil: *Revolúcia a znárodnenie na Slovensku*. Bratislava 1975; LAUŠMAN, Bohumil: *Znárodnění bank, pojištoven, nerostného bohatství, energetických zdrojů a průmyslu*. Praha 1946; FIERLINGER, Zdeněk: K historii boje o znárodnění. In: *Nová mysl*, 1950, roč. 4, s. 795–801; MRÁZEK, Otakar: Formování socialistického průmyslu v ČSSR v letech 1945–1951. In: *Československá revoluce 1944–1948*. Praha 1966; HUMHALOVÁ, Květoslava: Historickoprávní analýza znárodnovacích dekretů z roku 1945. In: *Národně osvobozenický boj za druhé světové války*. Praha 1981, s. 170–183.

na. Českí aj slovenskí komunisti vynaložili veľké úsilie, aby vplyv Demokratickej strany eliminovali. Podarilo sa im to postupným obmedzovaním právomocí slovenských národných orgánov na čele so SNR a Zborom povereníkov, kde mala Demokratická strana väčšinu. Nová vláda Národného frontu na čele s premiérom K. Gottwaldom predložila budovateľský program formou dvojročného hospodárskeho plánu na roky 1947–1948. Jeho cieľom bolo obnovenie predvojnových hospodárskych kapacít, čo sa aj v podstate darilo uskutočňovať. Jadro hospodárstva už tvoril znárodnený sektor, kde sa na celoštátnej, rezortnej a podnikovej úrovni začali uplatňovať direktívne metódy riadenia, známe z neskorších desaťročí. Dvojročný plán znamenal praktické overenie centrálného plánovitého riadenia ekonomiky. V programe komunistickej strany prevládala do polovice roka 1947 filozofia osobitnej československej cesty k demokratickému socializmu, kde sa predbežne počítalo so zachovaním rôznych foriem vlastníctva a metód riadenia hospodárstva. To však nevyklúčovalo ostré zápasy o hospodársko-politickú koncepciu v rôznych segmentoch ekonomiky, napríklad v peňažníctve, v sporoch o konfiškáty a v poľnohospodárstve, kde sa pokúšali komunisti prehľbiť svoj vplyv medzi maloroľníkmi a bezzemkami plánom revízie medzivojnej pozemkovej reformy a požiadavkami parcelácie hospodárstiev nad 50 ha. Začal sa formovať aj plán znárodnenia podnikov nad 50 zamestnancov.²⁵

Medzinárodný vývoj smeroval k bipolárnemu rozdeleniu sveta a na politickej scéne ČSR sa každý subjekt musel rozhodnúť pre jednu alebo druhú stranu. U komunistov bola voľba jasná. Stáli na strane Sovietskeho zväzu a budúceho sovietskeho bloku. Orientáciu na Sovietsky zväz urýchlil hospodársky vývoj. Prelom znamenal postoj k tzv. Marshallovmu plánu USA na hospodársku pomoc Európe s cieľom zastaviť jej politickú radikalizáciu. V júni 1947 vládni predstavitelia ČSR vrátane komunistov prijali pozvánku na parížske rokovania o tomto pláne. Na osobný nátlak J. V. Stalina, ktorý zavolał delegáciu vlády ČSR do Moskvy, však bol Marshallov plán odmietnutý. Dôležitú úlohu mala tiež katastrofálna neúroda v lete 1947. USA boli požiadané o pomoc, ale túto podmieňovali revíziou výsledku znárodnenia. ČSR sa preto obrátila na Sovietsky zväz, ktorý poskytol veľkú zásielku obilia. KSČ pomoc náležite propagandisticky využila a v novembri 1947 bola so Sovietskym zväzom podpísaná zmluva

25 PRŮCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 146–160; KUKLÍK Jan: *Znárodněné Československo*, s. 271–275; LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu*, s. 231–240; LONDÁK, Miroslav: *Otázky industrializace*, s. 36–47. Pozri tiež: *Budovateľský program Gottwaldovy vlády*. Praha 1946; SNÍTIL, Zdeněk: O dvouletce a jejím místě v politice KSČ v letech 1946–1947. In: *Příspěvky k dějinám KSČ*, 1967, roč. 7, s. 669–698.

o hospodárskej spolupráci, čo znamenalo jednoznačný hospodársky obrat ČSR na Východ.²⁶

Na jeseň 1947 vedenie KSČ pod tlakom sovietskych komunistov a komunistických strán ďalších ľudovo-demokratických štátov radikalizovalo formy politického boja o moc. V hospodárskej sfére vyšli komunisti s požiadavkami ďalšej etapy znárodnenia a definitívneho ukončenia pozemkovej reformy. Už v novembri 1947 sa podarilo slovenským komunistom pod vedením Gustáva Husáka ovládnuť Zbor povereníkov.²⁷ Česí aj slovenskí komunisti dokázali nájsť v každej strane demokratického tábora skupinu politikov ochotných za určitých podmienok začať rozkladný proces vo vlastnom politickom subjekte. Komunistická strana pritom využívala stále brutálnejšie metódy oslabovania nepriateľa, najmä za pomoci bezpečnostných zložiek, ako aj ďalších spojencov. Ministri vlády Národného frontu za strany demokratického tábora sa preto odhodlali k účinnejšiemu kroku a na protest podali vo februári 1948 demisiu. Týmto plánovali vyvolať pád vlády a vypísanie nových volieb. Demisiu však podalo menej než 50 % členov vlády, čo využili komunisti a za všeobecnej podpory spojencov prinútili 25. februára 1948 prezidenta republiky, aby demisiu „zradných“ ministrov prijal. Na ich kreslá dosadili svojich exponentov v nekomunistických stranách.²⁸ Ďalší vývoj už mala KSČ plne v rukách. Niekoľko týždňov po uchopení moci predložila súbor legislatívnych aktov o druhej etape znárodnenia a dokončení pozemkovej reformy.

Zápas o charakter povojnovej pozemkovej reformy sa vyvíjal zložitým spôsobom už od parlamentných volieb v máji 1946. Napriek rozdeleniu viac ako jeden milión ha konfiškovanej pôdy v prvej etape reformy, hlad po pôde ostal u veľkej časti roľníctva neuspokojený. Parcelácia konfiškovaných majetkov sa týkala predovšetkým regiónov obývaných Nemcami, preto veľké plochy českých krajín a najmä Slovenska nezasiahla. Plánovaný odsun Maďarov zo Slo-

26 PRŮCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 163–175; LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu*, s. 270–276; Pozri bližšie napríklad: VESELÝ, Zdeněk: *Československo a Marshallův plán*. Praha 1985; PETRUF, Pavol: *Marshallův plán*. Bratislava 1993; PROKŠ, Petr: *Československo a Západ 1945–1948. Vztahy Československa se Spojenými státy, Velkou Británií a Francií v letech 1945–1948*. Praha 2001. Pozri tiež napríklad: KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1945–1948, 1. část*. Praha 1991; KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu*. Praha 1990.

27 VONDRÁŠEK, Václav: *Rok 1947 – mezník v poválečném vývoji Slovenska*, s. 46–56; BARNOVSKÝ, Michal: *Na ceste k monopolu*, s. 183–225. Pozri bližšie napríklad: SYRNÝ, Marek. *Slovenskí demokrati 44–48*. Bratislava 2010.

28 BARNOVSKÝ, Michal: *Na ceste k monopolu*, s. 227–247. Ďalej pozri bližšie napríklad: RATAJ, Jan: *KSČ a Československo (1945–1960)*. Praha 2003; KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha 1992; BOUČEK, Miroslav – KLIMEŠ, Miloslav: *Dramatické dny února 1948*. Praha 1973; VARTÍKOVÁ, Marta: *Od Košic po február*. Bratislava 1968.

venska sa pritom nerealizoval, takže jeho podiel na výmere konfiškovanej pôdy dosiahol iba 16 %. V povedomí roľníctva zároveň pretrvával pocit nespravodlivosti z polovičatého charakteru pozemkovej reformy medzivojnových rokov. Z tejto reformy a následných parcelácií ostávalo nerozdelených asi 1 mil. ha pôdy. V záujme prehĺbenia vplyvu na vidieku vládne politické sily vedené komunistickou stranou prišli s myšlienkou revízie medzivojnovnej reformy. Revíziu schválili zákonom z 11. júla 1947. Týmto začala druhá etapa povojnovej pozemkovej reformy, v rámci ktorej zabrali 270 tis. ha poľnohospodárskej pôdy a 599 tis. ha lesov. Vlastníkom prisľúbili náhradu zo štátnych prostriedkov vo výške priemernej ceny pôdy za posledných desať rokov, zníženej o 20 %. Druhá etapa reformy vošla do života v období nástupu komunistickej strany k moci, čo ovplyvnilo jej charakter. Štát okrem lesov prevzal aj väčšinu poľnohospodárskej pôdy a časť pozemkov pridelil obciam. Roľníkom poskytol iba necelých 70 tis. ha. Rozdeľovanie pôdy sa uskutočnilo za symbolickú cenu a bez jednoznačne stanovených kritérií podľa miestnych pomerov.²⁹ Komunisti už paralelne s prípravou revízie medzivojnovnej reformy koncipovali radikálnejší plán rozdelenia pôdy, korešpondujúci s charakterom pozemkových reforiem v ďalších ľudovo-demokratických krajinách. Sformovali ho ako program novej alebo tretej etapy pozemkovej reformy a oficiálne predložili na zhromaždení roľníctva východných Čiech začiatkom apríla 1947. Išlo o tzv. Hradecký program. Jeho kľúčovou požiadavkou sa stala parcelácia hospodárstiev nad 50 ha. Komunistická strana začala Hradecký program presadzovať na jeseň 1947. V podobe zákona ho predložila a nechala schváliť 21. marca 1948, teda krátko potom čo definitívne uchopila moc. Tým spustila záverečnú etapu pozemkovej reformy. V jej rámci zabrali 215 tis. ha poľnohospodárskej a 31 tis. ha lesnej pôdy. Dele nie zostávajúceho pozemkového vlastníctva odrážalo nové politické pomery. Väčšina pôdy už pripadla štátnym statkom a roľníckym jednotným družstvám. Medzi roľníkov parcelovali iba necelých 8 tis. ha pôdy. Napriek stanoveniu hraničnej výmery parcelovaných hospodárstiev 50 ha, bežne sa delili aj menšie poľnohospodárske závody. Štát prisľúbil za odobrané pozemky náhradu, ktorá však nikdy nebola vyplatená, podobne ako aj náhrada za pôdu v rámci druhej etapy reformy.³⁰

29 PRŮCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 177–184, 195. KUKLÍK, Jan: *Znárodněné Československo*, s. 176–181.

30 PRŮCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 177–180, 195–198. Pozri bližšie: *Príspevky v zborníku Zemědělství na rozcestí 1945–1948. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.–23. 9. 1998. Studie Slovákého muzea 3. Uherské Hradiště 1998*; KAPLAN, Karel – ŠČERBAKOV, Jiří: *Až k vítězství Hradeckého programu*. In: *Příspěvky k dějinám rolnického hnutí v letech 1945–1948 ve východních Čechách*. Havlíčkův Brod 1962; KO-

Požiadavku druhej etapy znárodnenia v podnikovej sfére komunistická strana oficiálne predložila začiatkom januára 1948 na zasadnutí jej ústredného výboru. V politickom bloku komunistickej strany panovala zhoda, že novú hranicu znárodnenia v podnikovej sfére stanovia na 50 zamestnancov. Okrem zostávajúcich súkromných podnikov potravinárstva a ďalších odvetví ľahkého priemyslu navrhovali do koncepcie znárodnenia zaradiť aj polygrafické závody, stavebníctvo, veľkoobchod, zahraničný obchod, nemocnice, sanatóriá, liečebne, distribúciu liekov a iné podniky terciárnej sféry. Nástup komunistickej strany k moci realizáciu nových zámerov poštátnenia zásadným spôsobom urýchlil. Rekonštruovaná vláda už začiatkom marca 1948 predložila druhú etapu znárodnenia ako súčasť svojho programu „obrozenému“ národnému zhromaždeniu, ktoré v nasledujúcich týždňoch prijalo sériu znárodňovacích zákonov pre jednotlivé segmenty hospodárstva. Do novembra 1948 bolo v ľahkom priemysle, drevárstve, chemickom priemysle a v stavebníctve znárodnených 4 895 stredne veľkých podnikov. Viaceré z nich aj pod hranicou 50 zamestnancov. U niektorých typov podnikov bola ako hranica znárodnenia stanovená výrobná kapacita, prípadne iné kritériá a niektoré odvetvia poštátnili kompletne, napríklad chemický priemysel a sklárstvo. V apríli až júni 1948 prijali zákony o znárodnení veľkoobchodu, obchodných domov, obchodov s viac ako 50 zamestnancami, ako aj o poštátnení časti hotelových a reštauračných podnikov, cestovných kancelárií, rekreačných zariadení, ozdravovní, liečební, nemocníc a iných podnikateľských subjektov terciárnej sféry. Koncom roka 1948 prišli na rad dopravné podniky automobilovej a inej cestnej dopravy a zostávajúce súkromné podniky v železničnej, vodnej a leteckej doprave. Poštátnený bol aj český a slovenský rozhlas a vznikol jednotný podnik Československý štátny film.³¹

Po roku 1948 sa celková filozofia vlastníckych vzťahov v ČSR ďalej veľmi rýchlo prispôbovala sovietskemu vzoru. Pozornosť vládneho režimu sa zamerala na likvidáciu a poštátnenie drobných podnikov, na spájanie živností do komunálnych podnikov a družstiev, na centralizáciu a transformáciu ľudového peňažníctva a kolektivizáciu stredných a malých roľníckych hospodárstiev. Sú-

ĀÁTKO, Jiří: *Pozemková reforma v Československu*. Praha 1949; CAMBEL, Samuel: *Slovenská agrárna otázka 1944–1948*. Bratislava 1972.

31 LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu*, s. 266–270, 280–309; PRŮCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 198–203; KUKLÍK, Jan: *Znárodnění Československo*, s. 212–219, 282–286. Pozri tiež: VRABLIČ, Emil: *Revolúcia a druhá etapa znárodnenia na Slovensku*. Bratislava 1979; KOLÁR, František Jaromír: *Další znárodnění – smrtelná rána kapitalizmu*. Praha 1948; KOLÁR, František Jaromír: *Únorový skok v našem hospodářství*. Praha 1949; FREJKA, Ludvík: *Československé hospodářství na cestě k socialismu*. Praha 1949; MRÁZEK, Otakar: *Patnáct let rozvoje národného průmyslu v ČSSR*. Praha 1960.

kromné podnikanie na niekoľko desaťročí takmer úplne zaniklo. Práve ČSR sa stala krajinou, kde poštátňovanie, združstevňovanie a iné formy likvidácie súkromného vlastníctva dospeli najďalej, dokonca aj v porovnaní so samotným Sovietskym zväzom.

POUŽITÉ ZDROJE

Archívne pramene

Slovenský národný archív

f. Ministerstvo hospodárstva

f. Štátny pozemkový úrad – B

f. Úrad predsedníctva vlády – Štátna rada

f. Tatra banka

Normatívne zdroje

Slovenský zákonník, 1939–1941

Zbierka nariadení SNR, 1945

Literatúra

BARNOVSKÝ, Michal: *Na ceste k monopolu moci*. Bratislava 1993

BARNOVSKÝ, Michal: SNP a postoj politických strán k sociálno-politickým premenám. In: *Zborník Pamätníka – Múzea Slovenského národného povstania*. Banská Bystrica 1976, s. 96–108

BOUČEK, Miroslav – KLIMEŠ, Miloslav: *Dramatické dny února 1948*. Praha 1973

BOUČEK, Miroslav – KLIMEŠ, Miloslav – VARTÍKOVÁ, Marta: *Program revolúcie. Ku vzniku Košického vládneho programu*. Bratislava 1975

Budovateľský program Gottwaldovy vlády. Praha 1946

CAMBEL, Samuel: *Hospodárske pomery v Slovenskom národnom povstaní*. Bratislava 2003

CAMBEL, Samuel: *Revolučný rok 1945. Oslobodenie a prvé kroky ľudovej moci na strednom Slovensku*. Banská Bystrica 1965

CAMBEL, Samuel: *Slovenská agrárna otázka 1944–1948*. Bratislava 1972

CAMBEL, Samuel: *Slovenská dedina 1938–1944*. Bratislava 1996

CAMBEL, Samuel: SNP a jeho sociálno-ekonomický program. In: *Nová Mysl*, 1969, roč. 22, s. 921–930

ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav: *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno 2005

- DERFIŇÁK, Peter: Z minulosti Židovského družstva pre Prešov a okolie (1923–1941). In: *Acta historici Neosoliensia* 11. Banská Bystrica 2008, s. 200–213
- FALTUS, Jozef – PRŮCHA, Václav: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Bratislava 1969
- FIAMOVÁ, Martina: *Arizácia pozemkového vlastníctva židovského obyvateľstva na Slovensku* (dizertačná práca). Bratislava 2013
- FIAMOVÁ, Martina: „Čo Židia dnes v Slovenskej republike vlastní, to je v podstate majetkom slovenského národa.“ Príprava, priebeh a dôsledky arizácie židovského majetku na Slovensku v rokoch 1938–1945. In: *Ve stínu války: Protektorát Čechy a Morava, Slovenská republika, Říšská župa Sudety a další odtržená československá území v letech 1938/39–1945*. Eds. Pažout, Jaroslav – Portmann, Kateřina. Praha 2019, s. 158–185
- FIAMOVÁ, Martina: „Slovenská zem patrí do slovenských rúk“. Bratislava 2015
- FIERLINGER, Zdeněk: K historii boje o znárodnění. In: *Nová mysl*, 1950, roč. 4, s. 795–801
- FREJKA, Ludvík: *Československé hospodářství na cestě k socializmu*. Praha 1949
- FREJKA, Ludvík: *Historie bojů o znárodnění československého průmyslu*. Praha 1950
- HALLON, Ludovít: Arizácia na Slovensku 1939–1945. In: *Acta Oeconomica Pragensia*, 2007, roč. 15, č. 7, s. 148–161
- HALLON, Ludovít: Úloha komerčných bánk v arizácii Slovenska 1939–1945. In: *Historický časopis*, 2006, roč. 54, č. 4, s. 591–606
- HALLON, Ludovít – HLAVINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard: Pozícia Ústredného hospodárskeho úradu v politickom, hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska v rokoch 1940–1942. In: *Arizácie*. Eds. Nižňanský, Eduard – Hlavinka, Ján. Bratislava 2010, s. 11–65
- HALLON, Ludovít – SABOL, Miroslav – FALISOVÁ, Anna: *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944–1948: (hospodárstvo, infraštruktúra, zdravotníctvo)*. Bratislava 2011
- HEŠTEROVÁ, Zdenka: *Zbrojársky priemysel na strednom Považí*. Banská Bystrica 2014
- HLAVINKA, Ján: *Arizácia židovských podnikov v Šariško-zemplínskej župe 1939–1945* (dizertačná práca). Bratislava 2013
- HLAVINKA, Ján: *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938–1945*. Bratislava 2007
- HLAVINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard (eds.): *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava 2010

- HLAVOVÁ, Viera: Parlamentné voľby na Slovensku roku 1946. In: *Prvé povojnové voľby v strednej a juhovýchodnej Európe*. Eds. Barnovský, Michal – Ivaničková, Edita. Bratislava 1998, s. 56–64
- HLUŠIČKOVÁ, Růžena: *Boj o průmyslové konfiskáty v Československu v letech 1945–1948*. Praha 1983
- HORVÁTH, Štefan – VALACH, Ján: *Peňažníctvo na Slovensku 1945–1950*. Bratislava 1984
- HRADSKÁ, Katarína (ed.): *Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov*. Dokumenty. Zvolen 2009
- HRADSKÁ, Katarína: *Prípád Wisliceny. Nacistický poradcovia a židovská otázka na Slovensku*. Bratislava 1999
- HUMHALOVÁ, Květoslava: Historickoprávní analýza znárodňovacích dekretů z roku 1945. In: *Národně osvobozenický boj za druhé světové války*. Praha 1981, s. 170–183
- KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991
- KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1945–1948, 1. část*. Praha 1991
- KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha 1992
- KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu*. Praha 1990
- KAPLAN, Karel – ŠČERBAKOV, Jiří: *Až k vítězství Hradeckého programu. In: Příspěvky k dějinám rolnického hnutí v letech 1945–1948 ve východních Čechách*. Havlíčkův Brod 1962
- KOČIAN, Jiří: Národní socialisté a slovenská otázka 1945–1948. In: *Od diktatury k diktatúre*. Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 57–65
- KOČIAN, Jiří: Parlamentní volby v českých zemích v roce 1946. In: *Prvé povojnové voľby v strednej a juhovýchodnej Európe*. Eds. Barnovský, Michal – Ivaničková, Edita. Bratislava 1998, s. 111–127
- KOLÁR, František Jaromír: *Další znárodnění – smrtelná rána kapitalizmu*. Praha 1948
- KOLÁR, František Jaromír: *Únorový skok v našem hospodářství*. Praha 1949
- KOŤÁTKO, Jiří: *Pozemková reforma v Československu*. Praha 1949
- KOVÁČ, Dušan: Evakuácia a vysídlenie Nemcov zo Slovenska. In: *Od diktatury k diktatúre*. Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 15–18
- KOVÁČIK, Ludovít: *Boj o banky*. Bratislava 1950
- KUKLÍK, Jan: *Znárodněné Československo. Od znárodnění k privatizaci – státní zásahy do vlastnických a dalších majetkových práv v Československu a jinde v Evropě*. Praha 2010
- LARIŠOVÁ, Petra: *Židovská komunita v Bratislave v roku 1940*. Bratislava 2000
- LAUŠMAN, Bohumil: *Znárodnění bank, pojišťoven, nerostného bohatství, energetických zdrojů a průmyslu*. Praha 1946

- LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu 1948–1950*. Praha 1987
- LIPSCHER, Ladislav: *Židia v slovenskom štáte 1939–1945*. Bratislava 1992
- LIPTÁK, Eubomír: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom*. Bratislava 1960
- LONČÍKOVÁ, Michala: Prominentní arizátori v okrese Banská Bystrica v rokoch 1939–1945. In: *Židovský kultúrny fenomén v stredoeurópskom kontexte II*. Galanta 2017, s. 41–58
- LONDÁK, Miroslav: *Otázky industrializácie Slovenska (1944–1960)*. Bratislava 1999
- MARUŠKOVÁ, Galina Pavlovna: Socializace výrobních prostředků ve střední a jihovýchodní Evropě v letech 1944–1948. In: *Československý časopis historický*, 1975, roč. 80, s. 21–50
- MIČKO, Peter: *Hospodárska politika Slovenského štátu. Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938–1945*. Krakov 2010
- MIČKO, Peter: *Nemecký finančný kapitál a stredné Slovensko v rokoch 1939–1945*. Banská Bystrica 2006
- MRÁZEK, Otakar: Formování socialistického průmyslu v ČSSR v letech 1945–1951. In: *Československá revoluce 1944–1948*. Praha 1966, s. 252–259
- MRÁZEK, Otakar: *Patnáct let rozvoje znárodněného průmyslu v ČSSR*. Praha 1960
- NEŠPOR, Zdeněk: *Národní správa průmyslových a řemeslných podniků*. Praha 1945
- NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie (6. 10. 1938–14. 3.1939) – Dokumenty*. Bratislava 2001
- NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov 1999
- NIŽŇANSKÝ, Eduard – KAMENEC, Ivan: *Holokaust na Slovensku, 2. Prezident, vláda, Snem SR, Štátna rada o židovskej otázke (1939–1945)*. Zvolen; Bratislava 2003
- NIŽŇANSKÝ, Eduard – PSICOVÁ, Katarína: *Antisemitizmus a holokaust na Slovensku v dokumentoch nemeckej proveniencie 1938–1945*. Banská Bystrica 2021
- PAULOVÍČOVÁ, Nina: *Židovská komunita v dejinách mesta Hlohovec (1938–1945)*. Hlohovec 2009
- PETRUF, Pavol: *Maršallov plán*. Bratislava 1993
- Príspevky v zborníku Zemědělství na rozcestí 1945–1948. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.–23. 9. 1998. Studie Slovákého muzea 3*. Uherské Hradiště 1998

- PROKŠ, Petr: *Československo a Západ 1945–1948. Vztahy Československa se Spojenými státy, Velkou Británií a Francií v letech 1945–1948*. Praha 2001
- PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 2. díl*. Praha 2009
- PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské dějiny evropských socialistických zemí*. Praha 1977
- RATAJ, Jan: *KSČ a Československo (1945–1960)*. Praha 2003
- RYCHLÍK, Jan: Možnosti i řešení česko-slovenského vztahu 1945–1948. In: *Od diktatury k diktatúre*. Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 19–28
- SABOL, Miroslav: *Dejiny dopravy na Slovensku 1939–1948 (1950)*. Bratislava 2015
- SABOL Miroslav: *Elektrifikácia a v hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska 1938–1948*. Bratislava 2010
- SCHVARC, Michal: Pokus o arizáciu piešťanských kúpeľov v rokoch 1938–1939. In: *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938–1945*. Ed. Sokolovič, Peter. Bratislava 2008, s. 461–474
- SLNEKOVÁ, Veronika: *K osudom židovskej komunity v Trnave 1938–1945*. Nitra 2010
- SNÍTIL, Zdeněk: O dvouletce a jejím místě v politice KSČ v letech 1946–1947. In: *Príspevky k dejinám KSČ, 1967, roč. 7, s. 669–698*
- SYRNÝ, Marek. *Slovenskí demokrati 44–48*. Bratislava 2010
- ŠUTAJ, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku po roku 1945*. Košice 2015
- ŠUTAJ, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku 1945–1948*. Bratislava 1993
- ŠUTAJ, Štefan: *Nútené presídľovanie Maďarov do Čiech*. Prešov 2005
- ŠUTAJ, Štefan: *Parížska konferencia 1946 a mierová zmluva s Maďarskom*. Prešov 2014
- ŠUTAJ, Štefan: Problematika maďarskej menšiny na Slovensku 1945–1953. In: *Od diktatury k diktatúre*. Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 155–161
- ŠUTAJ, Štefan: *Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Košice 2022
- VADKERTYOVÁ, Katalin: *Maďarská otázka v Československu 1945–1948*. Bratislava 2002
- VARTÍKOVÁ, Marta: *Od Košíc po február*. Bratislava 1968
- VESELÝ, Zdeněk: *Československo a Marshallův plán*. Praha 1985
- VNUK, František: *Slovensko v rokoch 1945–1948*. Bratislava 1994
- VNUK, František: *Židia na Slovensku v rokoch 1938–1948*. Bratislava 2014
- VONDRÁŠEK, Václav: Rok 1947 – mezník v poválečném vývoji Slovenska. In: *Od diktatury k diktatúre*. Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 46–56

- VRABLIC, Emil: *Revolúcia a druhá etapa znárodnenia na Slovensku*. Bratislava 1979
- VRABLIC, Emil: *Revolúcia a znárodnenie na Slovensku*. Bratislava 1975
- ZAVACKÁ, Katarína: Právne prostriedky zásahov proti židovskej komunite v priebehu autonómie Slovenska. In: *Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku*. Ed. Nižňanský, Eduard. Bratislava 2000, s. 137–142
- ZAVACKÁ, Katarína: Protižidovské zákonodarstvo slovenského štátu. In: TÓTH, Dezider: *Tragédia slovenských židov*. Banská Bystrica 1992, s. 59–76
- Zemědělství na rozcestí 1945–1948. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.–23. 9. 1998. Studie Slováckého muzea 3*. Uherské Hradiště 1998

